

- 6 Там само. – Т.4. – С.1811-1813.
- 7 Там само. – С. 432.
- 8 Таку назву отримали офіцери та рядові зв'язку з введенням стрілецької зброї – фузеї. Див. Военная символика// Военно-исторический журнал. – М., 2001. – №2. – Февр. – С. 97.
- 9 Карцов В. История Лейб-Гвардии Семеновского полка. 1683-1854. – СПб., 1852. – Т.1. Приложения. – С.36-37.
- 10 Архив Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи в Санкт-Петербурге (далее – архив ВИМАИВ и ВЗ). – Ф.2. – Оп.2. – Д.113. – Л.50.
- 11 Материалы для истории русского флота. (далі – МИРФ) – СПб., 1875. – Т.5. – С.780.
- 12 Там само.
- 13 МИРФ. – Ч.7. – С. 661.
- 14 ПСЗРИ. – Т.43. – № 5836. П.2. – С.120.
- 15 Див. Карцов В. Вказ. праця – С. 36-37.
- 16 Гизен Ж. Журнал государя Петра I с 1695 по 1709. Ч.1-3 //Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деятельности Государя Императора Петра Великого. Изданное трудами и иждивением Федора Туманского. СПб., 1781. – Ч. 3. – С.370.
- 17 ПБПВ. – Т. 5. – С. 587.
- 18 200-летие Кабинета Его Императорского Величества. 1704-1904. – СПб., 1911. – С.198.
- 19 Бобровский Г. – Т.2. Дополнения. – С.18.
- 20 ПБПВ. – СПб., 1900. – Т. 3. – С. 455.
- 21 ПБПВ. – СПб., 1900. – Т. 4 – С.1811.
- 22 Дневник камер-юнкера Ф.-В. Берхгольца. 1721-1725. – М., 1902. – Ч.1, 2. – С. 31-32.
- 23 Голиков И.И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России... Изд. 2-е. – М., 1837. – Т.3. – С.289.
- 24 Архив ВИМАИВ. – Ф.2. – Оп. 1. – Д.37. – Л. 704-705.
- 25 Доклады и приговоры Сената. – СПб, 1880. – Т.I. – С.423. – № 582.
- 26 Рукописный отдел Российской Государственной библиотеки. – Ф.313. – Д. 24. (Письма Меншикова с 1704 по 1713 гг.) – Л.34, об.; Щукинский сб. – М., 1905.– Вып.4. – С.403.

- 27 Голиков И.И. Вказ. праця. – С. 289.
- 28 Волынский Н.П. Постепенное развитие русской регулярной конницы в эпоху Великого Петра с самым подробным описанием участия ее в Великой Северной войне. (1698-1706). – СПб., 1912. – Кн.3. – Вып. 1. – С.415-416, – Кн.4 Примітки. – С.546-547.
- 29 Архив князя Ф.А. Куракина. – С. 117-118.
- 30 История кавалергардов. – СПб., 1851. – Примітки – С.10.
- 31 Сборник Русского Исторического общества. – СПб., 1871. – Т. 6. – С. 391.
- 32 Рукописный отдел Российской государственной библиотеки. – Ф. 313 (Федорова). – Д. 24 (Письма Меншикова с 1704 по 1713 гг.). – Л.34, об.; Щукинский сб. – М., 1905.– Вып.4. – С.403.
- 33 Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1899. – Т.2. – С.21-22.
- 34 200-летие Кабинета... – С. 185.
- 35 Военная одежда русской армии. – М.: Воениздат, 1994.

Марія Стрілець

КОЛЕКЦІЯ ЗБРОЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Серед унікальних пам'яток, цікавих своєю глибинною сутністю економічних, соціальних і політичних процесів, особливе місце займають взірці зброярства з найдавніших часів до недавнього минулого. Ця група історичних пам'яток є носієм глибокої інформації, одним з джерел пізнання військової історії та поступу технічної думки в усьому її багатстві та розмаїтті. Зразки зброї показують, як з примітивних засобів озброєння, якими користувались наші предки, еволюційно, розвинулась зброя наступних епох. Розвиток всіх видів зброї відбувався в постійній конкуренції між собою та мав специфічні особливості на кожному з етапів історичного

поступу. Виникнувши від загальних коренів примітивної кам'яної мисливської зброї, вона стає доцільною в усі часи з точки зору боротьби з озброєним противником. Зміна тих чи інших видів озброєння справляла вирішальний вплив на вдосконалення тактики ведення воєнних дій.

У Національному музеї історії України (НМІУ), серед багатьох пам'яток матеріальної культури, зброї належить чільне місце в унаочненні (ілюструванні) подій політичної історії, військового побуту та засад будівництва збройних сил.

Формування цієї збірки започатковане одночасно з виникненням музею. Її основою стала збиральницька діяльність відомих колекціонерів-меценатів Б.Ханенка, А.Левковича, П.Потоцького, В.Тарновського та активна робота працівників музею по комплектуванню фонду. Аналіз якісного та кількісного складу збірки, проведений за обліковими документами надходжень до музею в 20-30-х рр. ХХ ст., свідчить про те, що це була одна з найбільш представницьких збірок в Східній Європі – біля 5-ти тисяч одиниць зберігання. У роки Другої світової війни збірка зазнала непоправних втрат, оскільки збереглася тільки незначна її частина, евакуйована до Уфи, решта загинула¹.

Незначна частина збройної колекції, до 200 одиниць, була виявлена серед музейних предметів, зокрема археологічних, повернутих із Німеччини по війні².

У післявоєнний період збірку поповнили за рахунок виставок військових трофеїв, передачі окремих зразків вогнепальної зброї та спорядження з інтендантських складів відповідних підрозділів збройних сил³. Частково окремі зразки закуповувались в комісійних магазинах та у приватних осіб. Передавали їх з інших музеїв, зокрема тих, які зазнали менших воєнних втрат. Значна частина стрілецької зброї надійшла в персональних комплексах відомих воєначальників та керівників партизанського руху періоду Другої світової війни: С.Ковпака, Ф.Федорова, О.Сабурова, В.Вершигори, Д.Коротченка, М.Кирпоноса⁴ та ін. Проте, у 60-70-х рр. усталена колекційна збірка зброї була дуже розпорошена внаслідок тодішньої політики музейного будівництва: відкриття кількох музеїв, а саме Переяслав – Хмельницького історичного, Музею Великої Ві-

тчизняної війни 1941-1945 р.р. та ін., спричинило передачу значної частини рідкісних зразків зброї, що значно послабило якісний склад колекції.

Сьогоднішній варіант колекційної збірки зброї, незважаючи на вилучення кращих зразків та розпорошення її еволюційних рядів, є досить виразним та налічує біля 2,5 тисяч одиниць зберігання.⁵ Об'єктивний аналіз кількісного та якісного складу дає можливість стверджувати, вона є однією з найбільших в Україні після колекції Львівського історичного музею.

Найчисленнішою в зібранні є холодна зброя в її історичному розвитку. Окремі її екземпляри ілюструють розвиток зброярського виробництва в часи первісного суспільства, Скіфії, античних міст-колоній Причорномор'я: це кам'яні, бронзові та залізні сокири, списи, стріли, ножі. Значним кількісним різноманіттям представлена зброя княжої доби. Поряд з традиційним зразками озброєння цього періоду – бойовими сокирами, списками, мечами, широко використовувались різновиди ударної зброї: палиці, келепи, булави, кістені. Найвизначніша роль в цей час належала мечу, як найбільш ефективному виду наступальної зброї, використовуваному як кіннотою, так і піхотою. В процесі розвитку, в залежності від оборонного спорядження, від прийомів ведення бою, форма мечів змінювалась. В колекції музею зберігаються найпоширеніші типи мечів в Х-ХV ст.: поясні, півтораручні, дворучні. Серед них один чи не найвідоміший в світі екземпляр з написом «коваль Людота»⁶, датований 1000-1050 р., знайдений в 1890р. біля с. Фощевата Полтавської губ. Дворучними мечами озброювались окремі загони піхоти, оскільки для його використання при обороні фортець, супроводі воєначальників потрібна була надзвичайна сила та вправність. Важкий дворучний меч, як правило, потребував вмілого володіння ним, цьому сприяли допоміжні елементи ефеса: на гарді були додаткові кільця не тільки для захисту руки, а й для того, щоб захопити зброю противника під час зустрічного руху. До мечів відноситься і такий різновид холодної зброї, як кончар – рідкісний в сучасних колекціях варіант клинкової зброї. Цей меч був призначений для колючих ударів та застосовувався проти противника, захищеного кільчатими обладунками. Кончари

належали до шляхетної зброї тому, що були коштовно прикрашені. Близьким до меча типом став палаш – зручний тип зброї для кінноти: клинок палаша широкий, однолезий, з обухом та похилим руків'ям.

З XV-го ст. в Україні та в інших країнах, де велася постійна боротьба проти кінноти турок і татар, широкого поширення набуває шабля. Вона стає головним видом зброї. Шабля – один з найдосконаліших видів холодної зброї, відомих на Русі ще з X-го ст. В наступні століття вона стає домінуючою серед інших видів холодної зброї, оскільки мала значні переваги перед ними внаслідок вигнутої форми клинка: вигин шабельного клинка дозволяв звести кут удару до мінімуму і підсилити його за рахунок швидкості руху. Наявні в колекції кілька сотень шабел, як східного так і європейського походження, відрізняються між собою формами клинка, будовою ефесів, зовнішнім художнім оздобленням за допомогою найскладніших технік декорування: таушуванням, карбуванням, золочінням, доповнених виробним камінням. Серед цієї групи холодної зброї зберігається кілька нагородних та жалуваних шабел XVIII-го ст. – своєрідних зразків державних нагород Російської імперії для іррегулярної кінноти, яка складалась, в основному, з козацтва⁷. Кожен з таких клинків має супроводжувальний дарчий напис золотом або сріблом, виготовлений в техніці таушування.

Особливий інтерес становлять ятагани XVII – XVIII ст. Найхарактернішою їх рисою є хвилясто-стрімкий вигин клинка та роздвоєна форма руків'я. Вони яскраво прикрашені рельєфними срібними накладними платівками з позолотою, емаллю та черню з кораловими вставками. Поряд з шаблями, як в піхоті, так і в кінноті застосовувались шпаги – колюча зброя з прямим двогострим клинком.

В другій половині XIX-го ст. шабля поступово витісняється шашкою, як більш зручною зброєю, здатною наносити рублячі та ріжучі удари. Шашки мають менший вигин клинка, в них відсутня гарда. Носили шашку гострим боком клинка догори, що надавало можливість одним рухом вийняти її з піхов. В колекції музею зберігаються кавказькі шашки, які походять з найвідоміших центрів

їх виробництва: Кубачі, Кази-Кумуха, Амузги, Владикавказу⁸. В цих зразках втілено віковий досвід східних зброярів, збагачений ремісничими традиціями народів Кавказу. Вони прикрашені багатим за технічним виконанням орнаментом. Найпоширенішим матеріалом оздоблення рукояток та піхов кавказької зброї були срібло, кістка, ріг.

Клинкова зброя вирізняється якістю матеріалу: клинки шабел, ножів, ятаганів, шашок виготовлялись з високоякісної сталі або сталі особливого гартування – булату.

Проміжна ланка між холодною та вогнепальною в музейній збірці представлена метальною зброєю – луками з стрілами та арбалетами. Лук був на озброєнні піхоти і тривалий час мав значні переваги над вогнепальною зброєю за швидкістю стрільби та якістю влучання: за мінімальний проміжок часу лучник міг провести кілька прицільних пострілів, до того ж, стріла могла бути використана кілька разів. В колекції музею зберігається рідкісний екземпляр т.зв складного лука, виготовленого за складною технологією добору та складання спеціально оброблених пластин дерева, рогу та кістки, склеєних риби'ячим клеєм та покритих зверху шкірою. Тятиву такого лука виготовлялась з жил великої рогатої худоби⁹. В період середньовіччя розповсюджується механічний лук – арбалет або самостріл. Для свого часу він був потужною та ефективною зброєю. Постріл з арбалета здійснювався стрілами-болтами шести-восьмигранної форми за допомогою раніше накопиченої механічної енергії. Арбалет мав стальну дугу та станок, в яких закріплювався механізм для утримування натягнутої тятиви та відпускання її в разі необхідності. Натягування арбалетної тятиви здійснювалось за допомогою спеціального пристрою – коловорота. Зразки арбалетів з музейної колекції привертають увагу не тільки унікальною технічною досконалістю для свого часу, а й неперевершеним художнім оздобленням та зображенням сцен полювання та тлі пейзажів, викладених тональною кісткою, рогом та перламутром¹⁰.

Окрему групу холодної зброї становить зброя на древках, найширше представлена списами. В музеї зберігається чимало написників списів від крем'яних до сталевих пік, які використовувалися

лись до часу Першої світової війни. Вони різняться за формою, розмірами, наявністю додаткових пристосувань для збільшення проникаючої сили. Тут зберігається кілька десятків мисливських списів африканського та азіатського походження. Вони мають різну форму: гранчасту, плоску, листовидно-ребристу, спрямовану на ширше враження об'єкта полювання. Зброєю на довгих древках піхота врівноважувала свої бойові дії в боротьбі з кавалерією. Найбільш поширеним видом такої зброї була алебарда, в якій конструктивно було поєднано бойову сокиру, спис, гак, яким стягували з коня вершника. До холодної зброї на древках належать моргенштерни – дерев'яні кулі, оббиті кованим залізом з масивними шипами та доповнені списом. Близькі за призначенням до моргенштернів були бойові ціпи, які ефективно використовувались проти кінноти. До ударної зброї на древках належать булави, перначі, келепи (чекани), які пізніше, в період становлення української державності, еволюціонізували в її символи влади – клейноди. Так, у запорізьких козаків булава була символом влади гетьмана, пернач – символом влади полковника. В музейній колекції зброї зберігаються кілька гетьманських булав та полковницьких перначів, які розглядаються як і унікальні взірці українського зброярського та золотарського мистецтва: вони багато прикрашені позолоченим сріблом, поєднаним з виробним камінням, з застосуванням складних технік художнього декорування. До клейнодів належить і одна з найважливіших військових регалій козацького війська – бунчук. В музеї зберігається унікальний зразок бунчука XVII ст., неповторний як за технікою виконання, так і за своєю значущістю політичного символу української державності названого періоду¹¹.

В період середньовіччя ніж був неодмінним компонентом озброєння і спорядження кожного воїна, оскільки мав не тільки військове, а й побутове призначення: міг бути поясом, підсайдашним, захальним. Цьому сприяли найголовніші вимоги до нього: компактність, міцність і зручність зберігання. Ножі використовувались не тільки у війську, але й були на озброєнні цивільного населення. Різноманітні за формами, розмірами, прикрасами, ножі входять до музейної колекції.

Зброя неможливих верств (коси, ножі, вила, сокири, ціпи) мала

подвійне призначення: вона використовувалась під час народних виступів проти соціального гніту, для самооборони та в побуті: на полюванні, під час сільськогосподарських робіт.

Вогнепальна зброя в музейній колекції репрезентована різноманітним зразками від найпростіших її видів, так званих кулеврин, до новітніх систем. Поява ранніх зразків вогнепальної зброї була пов'язана з винайденням димного пороху – метального засобу, який здійснив переворот в прискоренні еволюційних процесів вогнепальної зброї та значно розширив її види. В збірці зброї зберігається кілька десятків порохівниць – своєрідних компактних ємкостей для зберігання пороху необхідної кондиції: їх наявність невіддільна від використання ручної вогнепальної зброї. Такими ж необхідними для ладування ручної вогнепальної зброї були різного роду пристосування для відливання куль в польових умовах – кулелійки, спеціальні форми для цього. Так, серед першочергових допоміжних предметів для підготовки пострілу, в музейній збірці виокремлюється надзвичайно рідкісна річ – форма для відливання куль 1719 р. Неробоча частина цього предмета позначена заклично-патріотичним написом: «А нѣтъ хлопцы славны запорожцы пѣли отливаетъ невирныхъ убиваетъ свою родину и виръ обороняетъ»¹².

Перші зразки такої зброї були примітивними: це залізні ковані трубки з глухою казною і запалювальним отвором. Заряджались вони з дула і стріляли кам'яними, або залізними чи чавунними ядрами. Низька ефективність ранніх зразків вогнепальної зброї була зумовлена відсутністю механічних запалювальних механізмів. Перші її взірці з'явилися одночасно з артилерією, оскільки конструктивно майже були однаковими. Згодом вага і калібр ручної вогнепальної зброї поступово зменшувались та набували форм, близьких до сучасних. Наступні удосконалення зробили ручну вогнепальну зброю більш зручною для використання. Затравочний отвір був перенесений з верхньої частини на бокові, до ствола прилаштована так звана «полиця» з незначним заглибленням, яке перед пострілом заповнювалось затравочним порохом. Тепер для пострілу необхідним був дотик запаленого гнота чи іскри.

Технічні зрушення в розвитку вогнепальної зброї спричинили радикальні зміни в тактиці та озброєнні різних родів військ, струк-

турі збройних сил. В музейній колекції зберігаються екземпляри, які чітко демонструють перебіг еволюції запалювальних механізмів XVI – XVIII ст. та дають можливість для правильного датування пам'яток зброярського виробництва: тільки на них можна впевнено класифікувати і на цій основі науково відтворити основні фази історичного розвитку вогнепальної зброї.

Протягом XV – XVIII ст. з'являються три найголовніші типи замка: гнотовий, ударно-колісцевий та ударно-кремінний, які постійно змінювались; набувши технічно досконалішої конструкції, витісняли один одного. Та найдовше використовувався ударно-кремінний замок, аж до середини XIX ст., в більш досконалішій його конструкції, т.зв. французький батареїний, частина деталей якого була змонтована всередині, а кришка зонішньої полиці з'єднана з огнивом. Тривалий час використання ударно-кремінного замка зумовило значну кількість їх різновидів: відомі замки голландського, іспанського, середземноморського та французького типів та їх варіанти. Між собою замки цих типів відрізнялись розмірами, способом монтування, технологією, зручністю та вартістю, проте найголовніша їх відмінність була в бойових якостях. В колекції музею представлені зразки рушниць, бандолетів-карабінів, пістолетів з названими типами замків, виготовлені в країнах Західної Європи, Сходу, Кавказу, Росії.

Технічні нововведення в системах запалювальних механізмів давали можливість першочергового застосування їх в виготовленні мисливських зразків зброї. Розкішним оздобленням виділяються мисливські рушниці, пістолети, тесаки. Серед них є окремі взірці відомих майстрів зброї Німеччини, Чехії, Англії, Бельгії, Росії. Шедеврами колекції зброї є мисливські зразки рушниць з вишуканим декором, з застосуванням складних технічних прийомів художньої обробки відомих збройних майстерень Г.Пермякова, Ф.Вишневецького, Ле Пажя. Вони мають гармонійне поєднання нових конструкцій, сучасного і класичного дизайну та високої загальної якості готового виробу.

З середини XIX ст. вогнепальна зброя зазнала докорінних змін та удосконалень: ударно-кремінний замок заступив капсульний, який покращив влучність та дальність стрільби.

В процесі розвитку вогнепальної зброї її творці постійно прагнули до підвищення поражаючої сили. Для цього збільшувалась початкова швидкість та енергія кулі за рахунок посилення порохових зарядів. Проте оптимальне поєднання потужності зброї з необхідною дальністю і точністю пострілу було досягнуто шляхом зменшення калібру. Ця обставина була визначальною в швидкому еволюціонуванні вогнепальної зброї та появи різноманітних її систем. Важливішим чинником цих перетворень стала динамічна еволюція способів займання заряду та прийняття на озброєння армій та флотів нарізної казнозарядної зброї, яка підвищила дальність і влучність стрільби, а після заміни замків затворами і прийняття унітарного патрона збільшила її швидкість. З'явилася магазинна стрілецька зброя – гвинтівки і карабіни, які в модернізованому вигляді використовуються й досі. Системи новітніх зразків зброї, зафондованих в музейній збірці, нерозривно пов'язані з іменами її творців: Кольта, Сміт-Вессона, Нагана, Бердана, Гра, Верндля, Манліхера, Вінчестера, Маузера, Мосіна та ін.¹³

В кінці XIX-го, на поч. XX ст. з'явилися дослідні зразки, заряджання яких відбувалось автоматично, без участі людини. До числа перших зразків ручної автоматичної зброї, що зберігається в музеї, належать відомі всьому світові системи Маузер зразка 1896р., Борхарт-Люгер, знаний як «парабеллум», зразка 1908р., Кольта зразка 1911р., Браунінга зразка 1912р, автоматичні гвинтівки В.Федорова, модифікації кулемета Максим.

З здобуттям Україною незалежності з'явилась новітня зброя, сконструйована українськими конструкторами: в колекцію надійшов перший її зразок – кортик Військово-морського флоту, введений 1992р.¹⁴ На часі надходження до фондів модифікацій системи «Форт», «Хортиця» та ін.

Кожен з видів зброї, що зберігається в музейній колекції, пройшов свій шлях історичного розвитку, видозмінюючись в зв'язку з розвитком економічних умов та технічної бази його виготовлення, тактики ведення бою, розвитку бойового спорядження. Всі ці та інші взірці необхідно глибоко вивчати в контексті історичних подій як невід'ємну частину загальнолюдського прогресу.

¹ Національний музей історії України (далі НМІУ): «Інвентарна книга реєвакуйованих експонатів Центрального історичного музею», «Зброя», за 1946р. – Т. 1, 2

² НМІУ: «Акти на експонати Київського історичного музею, повернуті з Німеччини». – 1948р.

³ НМІУ: «Акт прийому N 1343, 1347, 2402» та Накладні-наряди інтендантського складу Київського військового округу. N 212/413, СБ-507 за 1957р., 3/1154 за 1976р.

⁴ НМІУ: «Акти прийому N 2357, 2360, 2380».

⁵ НМІУ: «Книги наукового інвентаря фонду Зброя та спорядження». за 1946-2000рр. – Т.1-4

⁶ НМІУ «Книга наукового інвентаря обліку археологічних пам'яток східних слов'ян» В – 2714

⁷ НМІУ: «Книга наукового інвентаря фонду Зброя та спорядження». – Інв. № 3-41, 3-42, 3-49 – Т.1.

⁸ Аствацатурян Э.Г. История оружейного и серебряного дела на Кавказе в XIX – нач XX вв. Дагестан и Закавказье. – М., 1977-78. – Ч.1-2; Аствацатурян Э.Г. Указатель клейм и имен кавказских мастеров оружейного и серебряного дела XIX – нач XX вв. – М., 1982.

⁹ НМІУ: «Книга наукового інвентаря фонду Зброя та спорядження». – Інв. № 3-1497. – Т.3.

¹⁰ Документ НМІУ: «Книга наукового інвентаря фонду Зброя та спорядження». – Інв. N 3-75, 3-78, 3-81. – Т.1.

¹¹ НМІУ: «Книга наукового інвентаря фонду Зброя та спорядження». – Інв. № 3-1593. – Т.3.

¹² НМІУ: «Книга наукового інвентаря фонду Зброя та спорядження». – Інв. N 3-1594. – Т.3.

¹³ Федоров В. Эволюция стрелкового оружия – М., 1937, 1938. – Т.1, 2.

¹⁴ НМІУ: «Книга наукового інвентаря фонду Зброя та спорядження». – Інв. N 3-1712. – Т.4.

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ: БІОГРАФІСТИКА